

Hatalmat kaptak az identitásuk révén

RÉSZLET BRUCK EDITH ÉLETÚTINTERJÚJÁBÓL

2018 októberében több órás életútinterjút készítettem Bruck Edithtel – így írja, *th-val* a nevét – az Amerikai Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának megbízásából. Nehéz nap volt. Emlékezetes, de nehéz. Az oral historynak, az elbeszélte történelemnek szigorú szabályai vannak, ezeket a barátságunk sem írhatta át. Az interjú során, amiből egy részlet olvasható az alábbiakban, ugyan végig tegeződünk, de átmenni a másik térfelére, megölelni, amikor a leggyötrelmesebb perceket éli újra, nem volt lehetőségem. Edith íróként és holokauszt túlélőként egyaránt kötelességének tartja a tanúságtételt. Az utókor miatt. S bár az olasz nyelvben talált új hazára, ragaszkodott ahhoz, hogy az interjú nyelve a magyar legyen. Az átiratban, az oral history követelményei mellett, ezt is tiszteletben tartom. „Választott nyelvemben nincsen tágasság és mélység, hiányzik belőle a szülőhazám múltja, a kultúra, a történelem, a közösség, ahol felcseperedtem, és ettől könnyednek, szabadnak érzem magamat. Az olasz nyelvben sem anyámnak, szegénynek, a sóhaját nem hallom, sem apámnak, szegénynek, a zsémbeléseit, és hiányoznak belőle a szomszédok tájszavai. Elárvult nyelv ez: se szüleje, se illata, se zamata nincsen, ami felidézhetné a legfájóbb emlékeket” – mondta a Terramói Egyetem díszdoktori avatásán. Ez az interjú épp azt a könnyedséget és szabadságot nélkülözi, amit Edith megtalált. Fontosnak tartom ezt kiemelni. A gyötrelmem, a gyász, a kirekesztettség és otthonlanság nyelvén szól hozzánk, akik a nyolcvan évvel ezelőtti borzalmak viszonylatában utókorunk számítunk ugyan, ám egyszersmind Edith kortársai is vagyunk. Ezért is esett a választásom erre a részre, amelyben az itthoni életét idézi fel. És még valami: az elbeszélte történelem nem dolgozik hangzatos kérdésekkel. Nem címlapsztorikra törekszik, hanem az egyén élet-történetét próbálja kirajzolni azért, hogy megértsük: a közösséget, amelyet el akartak törölni a föld színéről, emberek millióinak egyszeri és megismételhetetlen élete alkotja.

– Mielőtt belemérléne a részletekbe, arra kérek, mutakozz be. Hogy hívnak, mikor és hol született?

– A nevem Edith Steinschreiber, az írói nevem Edith Bruck. Magyarországon születtem Tiszabercelen, de Tiszakarádon nőttek fel. Egy hónapos voltam, amikor átköltöztek a szüleim. Egyébként 1931-ben születtem, nem '32-ben. Mindenki '32-t ír, nem tudom, miért. Nyolcadik gyerek vagyok, az első kettő kicsi korában meghalt, hatan maradtunk életben, én voltam a legkisebb. Volt két bátyám és három nővérem.

– Mire emlékszel a gyerekkorodból? Hogyan teltek a napjaitok?

– A napjaink, ahogy jiddisül mondják, córeszban teltek. Nagyon szegény családból jövök, nagyon szegényből. Ha nem születtem volna zsidónak, ugyanazokkal a problémákkal kellett volna szembenéznem, mint egy átlagos szegény család. A vidéken egyébként az összes zsidó család ugyanilyen szegény volt, pici boltokat vittek, egyik napról a másikra tengődött mindenki. De én beleszülettem az antiszemitizmusba. Vagyis a régi antigíudaizmus-hoz (*zavartan nevet: bocsánat, nem mindig jut eszembe magyarul*), zsidóellenességhez hozzáadódott a modern antiszemitizmus. Amióta a világon vagyok, ha a megvetést nem is, de a kirekesztést mindig éreztem. Más voltam, mint a többiek. Az osztályban hárman voltunk zsidó lányok, mindig az utolsó padban ültünk, és végig éreztük, hogy nem vagyunk teljes körű tagjai a közösségnek. Ráadásul az én apám nem volt vallásos, nagyon haragudott a világra, anyu pedig vallásos volt. Nem volt ortodox, de a hite erős volt. Folyton az istennel diskurált. Nem velünk, gyerekeivel beszélgetett, hanem istennel. Felnézett a plafonra, és alku-dozott vele. Hogy ne essen az eső, hogy süssön a nap, hogy ne folyjon be a víz a tetőn, hogy apu keressen valamit, hogy hozzon is haza valamit, hogy legyen neki egy kis mázlija. Állandó dialógusban állt istennel, sajnos a gyerekeivel nem. A gyerekeivel foglalkozni nem volt ideje, mert egy hatgyerekes anyának épp csak a gyerekeire nem marad ideje. Nincs idő tanulni velük, simogatni őket, nincs idő a szeretetre. Ölelni, csókolgatni őket, ahogy ma szeretik a szülők a gyerekeket. A szegény embernek nincs ideje arra, hogy szeresse a gyerekeit. A szeretetet abból áll, hogy mos, főz, vasal rájuk, és megkéri az úristent, hogy adjon elegendő ételt a vacsorához, hogy tudjon egy kis húsleveszt csinálni a szombatváráshoz. Anyu tartotta a vallást, kóserek voltunk odahaza. Én nagyon rebellis voltam. Mindig mondtam anyunak, hogy ne beszéljen annyit istennel, mert úgysem hallja meg, nem törődik az velünk. Mert már kisgyerekeként éreztem, hogy igazságtalanságba születtem, egyenlőtlenség vesz körül. Nem értettem például, hogy miért van annyi szegény. Hogy miért tartják fenn a feudális rendszert, hogy várhatják el a földbirtokosok, hogy a szegények felébe vagy harmadába járjanak dolgozni a földjeikre. Vakáció alatt én is mentem napszámba, krumplit szedni, kukoricát hántani, este meg kaptam két vagy három kiló krumplit érte. Mindig igyekeztünk segíteni anyunak, hogy megszerezze a vacsorához valót. És abból a kevésből, ezt megírtam egy versemben, csodákat csinált, első, második, harmadik fogást.

– Emlékszel arra, hogy miket ettetek?

– Emlékszem, persze. Nagyon sok babot ettünk, krumplit, káposztát, karfiolt, mindent, ami könnyen beszerezhető és olcsó volt. Húst csak péntek esténként ettünk. Mert anyunak valamiképpen mindig sikerült egy tömött libát vagy kacsát szereznie valahonnan, és akkor jött egy sajket¹, és a templom udvarában ott állt mindenki egy tyúkkal vagy kacsával vagy libával, hogy a sajket

¹ Sakter, azaz kóser hentes tájnyelvi változata.

levágja. Amikor én mentem, a keresztények mindig ott álltak a kerítésen kívül és imádkoztak, hogy legyen tréfe². Mi meg imádkoztunk, hogy legyen kóser.

– *Mitől függött, hogy kóser vagy tréfli?*

– A sajket mindig kivette a gyomrát, felfújta, és vizsgálgatta, hogy van-e rajta valami folt vagy piszok, ami nem odavaló. Én persze rettegtem, hogy foltot talál. Csak legyen kóser, legyen kóser, mondogattam, kinn meg biztosan azt mondogatták, hogy legyen tréfli, legyen tréfli. És miközben ott imádkoztam, néztem azt a szegény tyúkot vagy kacsát, aki ott vergődött, mert nem halt meg egyből – én azt, hogy megdőglött, nem akarom mondani –, és kényelmetlenül éreztem magam. Péntek este aztán volt húsleves és hús, nekem a kis szárnya jutott, a legkisebb részt a kicsi kapta, mert másnapra, szombatra is kellett maradjon. Aztán volt sólet, azt egy nappal azelőtt csinálta anyu, mi meg boldogok voltunk, mert péntek esténként és szombaton jobban ettünk. Volt, hogy csinált süteményt is, sütött túróst vagy mákost vagy dióst, amikor egy kicsit jobban ment és apu keresett valamit. Fuvaros volt apu, vitte a szomszédok állatait eladni, keresett is néha valamit, de a legtöbbször üres kézzel jött haza. És néha egy kicsit, nem is kicsit, veszekedtek is ők ketten, mert apunak az volt a kötelessége, hogy eltartsa a gyerekeit, ez volt az elvárás egy férfi felé. A nők nem dolgoztak akkoriban, azt persze senki sem vette figyelembe, hogy dolgoztak odahaza épp eleget. Azt rőtta fel neki, hogy nem képes megkeresni a kölykeinek – a kölykeinek, így mondta – az ennivalót, és akkor apu a földhöz vágta a kalapját, becsapta az ajtót és elment. A házunk nagyon pici volt, amikor még élt a nagymama, anyunak az anyja, alig fértünk, két szoba-konyhánk volt, a ház szalmafedelű volt. A legvégén ömlött be az eső a tetőn, anyu lábosokat tett mindenhova, s ahogy az esőcseppek a lábos fenekéhez csapódtak, majd kiugrott a szívünk. Anyu felpillantott a tetőre olyan tekintettel, mintha azt mondaná, vajon az isten hogy bírja végignézni ezt a córeszt. Aztán 1942-ben a nővérem, én meg egy cigányember, aki jó barátja volt apunak, építettünk együtt egy új házikót. Annak már piros cserépteteje volt, és én nagyon boldog voltam. Iskolából hazafelé jövet büszkeség töltött el, hogy végre nekünk is olyan házunk van, aminek cserép fedí a tetejét. Ebben már csak egy szoba-konyha volt. A vályogot mi dagasztottuk, a cigányember segített nekünk, és nem volt padlónk, csak a döngölt föld. Anyu és apu a konyhában aludtak egy kiságyon, ami néha eltörött. Mi meg hárman a szobában. Ekkor már csak három gyerek volt otthon, mert a két nővérem varrónőnek tanultak Budapesten, a bátyám pedig Nyíregyházán volt szabóinas. Tehát én voltam otthon, Adél és Laci, a bátyám. Hárman aludtunk egy ágyban, kettő lábtól, egy fejtől.

– *Odahaza milyen nyelven beszéltek?*

² Tréfli, azaz a tisztátalan étel tájnyelvi változata.

– Magyarul beszéltünk, de anyu és apu jiddisül beszéltek, ha el akartak titkolni valamit. Néhány szót értettünk az egészből, de nem tudtuk kihámozni a lényegét. Főleg az utolsó években használták gyakrabban a jiddist, akkor több titok vett körül bennünket. Mert hozzánk nem jutottak el a hírek, jött a dobos és kidobolta a legfontosabbat, így szereztünk tudomást mindenről. A faluban nem volt újság, néha apu hozott Sárospatakról egy újságot, amikor fuvarosként szekérral meg lóval ott járt. De nem nagyon tudtuk, mi zajlik a világban. Éltük a kis életünket, boldogan vagy boldogtalanul, mint minden szegény gyerek. Én például tizenkét éves elmúltam, amikor az első babámat kaptam. A nővérem hozta nekem Budapestről. Egy babát és egy fülbevalót. Hajnalban, amikor értünk jöttök, felvittem a babát a padlásra, és azt mondtam neki: te várj meg itt engemet, amíg visszajövök. Mi azzal játszottunk, amit az erdő vagy a Tisza adott. Koszorút fontunk margarétából, agyagot gyúrtunk, csúszkáltunk és sikongtunk a sárban. Nem voltam teljesen boldogtalan gyerek. Aztán volt, hogy anyu is nagyon megenyhült és kedves volt. Húsvétra mindig új ruhát vett nekem. Az ünnepek szentek voltak, olyankor a föld alól is kerített új ruhát. Eljött hozzánk egy varrónő, és én az udvaron próbáltam fel, hogy ország-világ lássa, hogy van nekem új ruhám. Piros, szívecskés ruha volt, én voltam a legboldogabb gyerek a világon, azt hiszem. Aki szegény, a kevéstől is boldog. Én egyébiránt nem voltam szomorú alkat, de folyton töprengtem. Mindent észrevettem, mindent kiszúrtam, sajnos. A megkülönböztetést is nagyon korán. Volt pár szomszédunk, aki kedves volt, a többiek kevésbé. Megegett, hogy leköptek bennünket. Vagy beleköptek a vödörbe, amikor vízért mentünk. Egyszer a bátyám fejét is betörték.

– Ez pontosan mikor történt?

– 1942-ben kezdtek elfajulni a dolgok, '43-ban már nagyon rossz volt. A gyerekek is vérszemet kaptak, megérezték, hogy hatalmuk van a zsidók felett. Hogy bármit megtehetnek, öreggel vagy fiatallal, egyre megy. Minden gyerek feljogosítva érezte magát erre. A vödörbe például egy kétéves gyerek köpött bele. De volt olyan, hogy az árokba vetették a szakállas zsidókat. Az otáni zsidók 99 százaléka vallásos volt, haszidok pajesszal, szakállal, kapedlivel.³ A szakálluknál fogva hurcolták őket, amikor jöttek hazafelé a templomból, majd belökték őket a sárba.

– Hány zsidó család élt Tiszakarádon?

– Tizenegy-tizenkét család. De mindenütt volt sok gyerek. Minél szegényebbek voltak, annál több gyereket csináltak, mert ahogy anyu mondta, a gyerek isten ajándéka a szegényeknek. Ez ilyen kulturális dolog volt. Hat, nyolc, tíz, tizenhárom gyerekes családok voltak. Az én barátnőmék, akivel együtt jártam iskolába, tizenhároman voltak testvérek.

³ Kipa, azaz a vallásos zsidó férfiak fejfedőjének jiddis elnevezése.

– *És volt rabbitok?*

– Nem. Volt egy tanító, aki rendszeresen járt a faluba, és a templom egyik szobájában, hogy istennek tetsző micvét⁴ teljesítsen, héberül tanított minket. De én nem akartam járni, mert nagyon szigorú volt. Vörös hajú, vörös szakállú, egy pálcával ütötte a fejem, úgy sorolta az ábécé betűit: alef, bet, gimel, dálet... És én akkor mondtam anyunak, hogy nem akarok többet menni, mert a tanító nagyon rossz ember, és nem érttem, hogy hívhatja magát istenhívó embernek valaki, aki ennyire gonosz. Erre anyu azt mondta, hogy az egy szent ember, ki se merjem ejteni a számon, hogy gonosz, egy szent, aki ingyen tanít téged, mert egyelőre analfabéta vagy. De nem akartam menni, a bátyámat a földön húzták el odáig, én nem mentem. Úgyhogy a mai napig nem sokat tudok héberül. Mert sehogy sem érttem, hogy mire fel üti a fejem egy olyan ember, aki épp micvét teljesít. Félttem tőle. Ugyanígy félttem a barátnóm apjától is. Mivel apu nem volt vallásos, minket a többi zsidó nem szeretett. Tehát minket kétféleképpen is kirekesztettek: a keresztények is, meg a vallásos zsidók is, mert apu csak a főbb ünnepekkor volt hajlandó templomba menni. És én eljárógtam ehhez a barátnőmhöz, Évához, akiről írtam egy verset is, és ott játszottunk a ház előtt a porban, volt egy picic fűszerüzletük, és akkor kijött ez a Reismann, Reismann Izidornak hívták, ennek is vörös haja volt, kijött fehér hálóingben, mert szombat délután volt, és ő pihent éppen, és amikor megláttam a szemem sarkából a kezét, ahogy felém int, és mondja, hogy menjek haza, én kiugrottam a mákdaráló dobozából, ahová korábban bújtam el, és ahogy kiugrottam onnan, a mákdaráló nyele felhasította a lábamat, még ma is látszik a helye. Észvesztve futottam haza anyuhoz, aki ecetet tett a sebre. Rettegtem ettől az embertől, aki csak azért tiltotta meg, hogy az ő lányával játsszak, mert nem nézte jó szemmel, hogy apu nem ment minden reggel imádkozni.

– *És az állami iskolában milyen tapasztalataid voltak a keresztény gyerekekkel?*

– Nem voltak különösebben rossz tapasztalataim. Én végig jártam iskolába, amíg el nem vittek. Kijártam hat osztályt, és egy pár hónapot a hetedikből. Ahová a nővérem járt, ott már 'heilhitlereszték', ahová én jártam, ott volt egy Bocsor nevű tanító, nagyon rendes volt velem és a két másik zsidó lánnyal, akikkel egy osztályba jártam. Már megvolt a törvény, de a falubeli hatóságok nem nagyon tudták értelmezni, nem értették, se a csendőrök, se a bíró, mert volt egy bírónk is. Az antiszemitizmus érezhető volt, de nem tiltottak el minket az iskolától. Aput ráadásul kitüntették az első világháborúban, ahol megsebesült, és egy évig volt trieszti hadifogságban. Azoknak a gyerekeik, akik harcoltak az első világháborúban, engedték iskolába járni. De Reismann Éva meg a Piroska is jártak iskolába, az ő apjuk nem harcolt korábban, tehát a faluban nem követték szigorúan a törvényt. Lehet, nem is törődtek velem.

⁴ Jócselekedet.

– *Keresztény ünnepek alkalmával mi volt a helyzet? Volt olyan, hogy meghívtak valahova?*

– Nem. Én akartam egyszer egy kis karácsonyi díszítést, csináltam is egy ágat, de anyu kihajította. A gyerekek gyakran énekeltek az ablakunk előtt, úgyhogy megjegyeztem az ének szövegét (*énekel: Krisztus Urunknak áldott születésén, / Angyali verset mondjunk szent ünnepén, / Mely Betlehemnek mezejében régen / Zengett ekképpen: / A magasságban dicsőség Istennek, / Békesség légyen földön embereknek, / És jóakarát mindenféle népnek / És nemzetségnek!*). Adjon az isten jó karácsonyestét, minden jót kívánunk, mondták végül, és ilyenkor mindig kellett adni egy kis édességet vagy pénzt. És akkor apu mindig kivakart néhány fillért a zsebéből, anyu adott egy kis édességet, mert én azt hittem, hogy ezek az én barátaim. Apu, adj nekik valamit, anyu, te is, mondtam nekik, és akkor ők leszálltak az ágyból és adtak. Húsvétkor pedig jöttek locsolkodni. Szappanos vízzel. Én is vártam a fiúkat, hogy jöjjenek, amikor tizenegytizenkét éves voltam. De az ünnepeinket teljesen külön ültük. Egyszer voltam egy keresztény templomban, anyu mondta, hogy ne menjek, de én mindig az ellenkezőjét tettem annak, amit mondott. És én ott nagyon megijedtem, mert egész addigi életemben mást se hallottam, mint hogy „ti öltétek meg Jézus Krisztust”, „gyilkosok vagytok”, és amikor beléptem, megláttam a kifeszített Krisztust, valami drót tartotta a karját, annyira elvetemedett már a kereszttől, és azt hittem akkor, hogy menten rám esik. Úgy megijedtem, hogy kiszaladtam a templomból. Féltém tőle, annyira belém beszélték ezt a régi a vádat. Eszükbe sem jutott, hogy Jézus is zsidó volt. Tanulatlan emberek voltak, többször is elhíresztelték, hogy a zsidók keresztény vérről készítik a maceszt húsvétkor. Egyszer egy gyerek belefűlt a Tiszába, épp húsvét tájékán, és akkor megint felröppent a hír. Így nőttek fel az iskolában a gyerekek, a papok folyton a zsidók ellen prédikáltak. Egyszer itt is voltam egy temetésen, ahol a zsidók ellen beszélt a pap, fogtam magam és eljöttem.

– *És a keresztény osztálytársakkal hogy egyeztél?*

– Nem volt sok kapcsolatam velük. Reismann Évával, akinek az apjától féltém, jó barátságban voltunk. Nem jött hozzánk játszani, de az iskolában folyton együtt voltunk, és úgy éreztük, büntetésben vagyunk, mivel az utolsó padban kellett ülnünk. Megegett, hogy semmit nem kérdeztek tőlünk, mintha ott se lettünk volna, átnéztek rajtunk. Volt egy pap, aki vallást tanított, mi nem mentünk ki vallásórán, úgyhogy én is megtanultam mindent, amit a pap mondott, és ha valamelyik osztálytársam nem tudott válaszolni, én felálltam, hogy elmondjam, de a pap rám förmedt: Téged nem kérdeztelek, te ülj le, zsidó. Elsírtam magam. Sokszor sírtam. Aztán 1942-43-ban már létezni sem lehetett, rád uszították a kutyákat a faluban. Felszabadították a bolondokat, akiket addig a pincében tartottak lekötözve, és ráuszították a zsidókra. És ahogy mentünk az utcán, énekeltek a hátunk megett: Éljen a Szálasi meg a Hitler, / üssük a zsidót a bikacsökkal, / egy cini, két cini, megdögölt a főrabbi,

/ bátorság: éljen Szálasi! A bolondok is, mindenki. Mi teljesen védtelenül voltunk. Nekik végre adtak egy kis hatalmat az identitásuk révén, és ezt a hatalmat a bolond is megértette. Köveket dobtak ránk a töltésen, mert volt ott egy töltés, és utánunk eredtek, dobáltak és énekeltek. Mindenki szabad kezet kapott, hogy azt tegyen, amit akar, és ők éltek is ezzel.

– *És volt olyan pillanat, amikor azt éreztétek, hogy itt hamarosan még nagyobb lesz a baj?*

– Volt, habár tudni mi semmit nem tudtunk. De 1941-ben anyu ordított és sírt, mert neki volt egy testvére Ukrajnában, és ott akkor volt a nagy pogrom. Anyu zokogva járkált fel-alá a konyhában és kiabált, hogy mi lett a Zálival, mi lett a Rózsival. Ez volt az első alkalom, amikor mi gyerekek is megéreztük, hogy valami baj van, de hogy mi, azt nekünk nem mondták el. A házban valami ködös, fenyegető atmoszféra uralkodott. Mintha minden sarokban ott bujkált volna valaki, aki bármikor az életedre tör. Egész pontosan ők sem tudhatták, hogy mi zajlik, mert amikor hajnalban berúgták az ajtót, épp húsvét után voltunk egy nappal, már felvittük a padlásra a húsvéti edényt, és beléptek a magyar csendőrök, nem a németek, én nem láttam németet egészen addig, amíg be nem vittek a gettóba, ezek magyar csendőrök voltak, az egyik huszonöt éves volt, apu ismerte is őt, szóval amikor beléptek a házba, akkor anyu elővette egy cukortartóból apu első világháborús kítüntetéseit, és ez a csendőr kiverte a kezéből, rátaposott, és azt mondta: A te életed semmit nem ér, ez sem ér semmit, egy senki vagy. Borzalmas volt, egy magyar, falubeli embertől. Ekkor éreztük, hogy mindennek vége. Mondták, hogy egy váltás ruhát vihetünk magunkkal, öt percen belül legyünk kinn az udvarban. Anyu nem tudta, mitévő legyen, föl-le járt, teljesen elvesztette a fejét, és akkor kimentünk az udvarba, ahol már ott állt a teljes Reismann-család aprajánagyja, onnan bevittek minket a templomba, és ott percenként jöttek és ordítottak, hogy adjunk oda minden pénzt, adjuk oda a kincseket. A kincseket, érted. Semmink se volt, de azért átkutattak, megmotoztak. Aztán a gettóban volt egy nagyon érdekes élményem, ha lehet ezt mondani, hogy érdekes. Mert ott a gettóban minden családot betettek egy szobába. Ha a lakás ötszobás volt, öt családot tettek be, ha négyszobás, akkor négyet. És volt veszekeedés is, persze, de ott a gettóban megvalósult a demokrácia. Mert az a zsidó, aki egy kicsit jobb anyagi helyzetben volt, adott apámnak egy kabátot. A másik adott egy cipőt, a harmadik egy sálát. Addig a polgárosodott zsidóság rá sem nézett a magunkfajta – nevezzük így – proletár zsidóra. De a gettóban ugyanannyit ért mindenki, ugyanúgy bántak velük, mint velünk, ott már németek voltak a felügyelők. Egyenlők voltunk, a mérnök fia nem szégyellt játszani velem, a faluban sosem játszott volna. És valamiképpen valami békés együttélés alakult ki. Egyedül az asszonyok veszekedtek a konyháért, mert öt családnak csak egy konyha jutott. Ahol kisgyerekek voltak, azok kerültek először sorra a konyhában. És ott tapasztaltam meg először a szolidaritást. Ugyanannyit értem, mint a mérnök fia, mint az orvos fia. Együtt játszottunk,

valami teniszhez hasonló játékot, de persze nem tenisz volt, és először éreztem azt, hogy annyit érek, mint az orvos gyermeke.

– *Mennyi ideig voltatok a templomban, mielőtt a gettóba elhurcoltak volna?*

– Egy napot voltunk a templomban, ott is vártak ránk odakinn a keresztények, hogy elvegyék tőlünk, amit el lehet. De már nem volt mit, mert a csendőrök folyton jöttek, és mindig elszedtek valamit. Mert nem lehetett két kabátot vagy három váltás ruhát tartani magunknál. Csak mindenkől egy váltást. Száztízen, százhuszan lehattunk odabenn. Minden családot névről fel tudok sorolni. Tizenegy-tizenkét család volt. Onnan szállítottak át a sátoraljaújhelyi gettóba. És ott tapasztaltam meg ezt a demokráciaszerűséget. Elfogadtuk egymást. Ugyanannyit értünk.

– *És mondtak valamit arról, hogy hová visznek a gettó után?*

– Nem, semmit. De ott, és tudom, hogy paradoxon, amit mondani fogok, volt pár boldog pillanatunk... (*Eltorzul az arca, sírással küszködik.*) Bocsánat, mindjárt mondom... (*Erőt vesz magán, belenéz a kamerába.*) Akkor hívták ki először aput a Tórához a templomban. (*A hangja fátyolos, nehezebbre esik beszélni, nagyokat nyel.*) Mert mint szegény embert korábban sose hívták. De most kihívták előimádkozni, mert apunak nagyon szép hangja volt, szépen énekelt, és anyu ettől nagyon boldog volt. Neki megérte ez az egész, megért mindent, hogy aput kihívták a Tórához. Ez a faluban sosem történt meg. Azt mondta nekem, ez volt élete legboldogabb perce, hogy látta aput a Tóránál. (*Hosszú csend*) Öt hétig voltunk a gettóban, és utána jött a... jött a... vagon. Legalább nyolcvan voltunk egy vagonban, ott kezdődött a pokol. Magunk között is ekkor kezdődött a pokol. A gyerekek ordítottak, ott kellett pisilni, kakálni a sarokban mindenkinek. Ott kezdődött az elembertelenedés. A felnőttek vízért könyörögtek, kiabáltak, sokan összeestek. És nekem megint csak ebben a rettenetben adatott meg a boldogság. Mert anyu végig a hajamat fésülte, csinált két copfot, és beletett egy masnit, ami azelőtt nem történt meg sose, végig ölelt meg simogatott. Akkor ott nagyon szeretett. Lehet, tudta, hogy elveszít. Nem tudom, mit tudott, de akkor egy nagyon meleg, szerető anyám volt nekem. És én akkor szerettem őt a legjobban. Abból, ahogy szorosan magához húzott, tudtam, hogy itt nagy veszély van, itt valami történni fog. Rettentő iszonyat fogott el, mert nem értettem, miért lett ilyen jó hozzám anyu. Simogatott, fésült, ölelt, fogott, én is fogtam őt, nem tolt el, ahogy szokott. Szorított egészen addig, amíg le nem szálltunk Auschwitzban, négy napon és három éjen át. Ez volt a legborzalmasabb pillanat. Lezavartak a vagonból, ordítottak, ránk eresztették a kutyákat, volt legalább négy-öt SS, anyunak leesett a szemüvege, nem látott, kiabálni kezdett: keresd meg apádat, keresd meg apádat, nem látom őt. Mert elválasztottak minket egy szempillantás alatt. A férfiakat a nőktől. A programjuk az volt, hogy a 16 év alattiakat és a 45 fölöttieket küldik azon-

nal a krematóriumba, de nem kérdezték, hogy hány éves vagy, szemre döntöt-
ték el, hogy hány éves lehetsz. Rechts, links, rechts, links. És engem akkor át-
soroltak... *(a kezét összehúzza, az állához emeli, böködi az állát)* Ez a legfájdalma-
sabb, nem tudom, hogy fogom ezt elmondani... Engem átsoroltak anyuval...
abba a sorba *(maga elé ejti a kezét, hosszan nézi a kézfejét, nagyokat nyel, rám néz,
bele a kamerába, inti a fejével, hogy nem tudja elmondani, hosszan ülünk így, végül
erőt vesz magán)*. Engem átsoroltak anyuval a bal oldalra. Csak mi nem tudtuk,
mit jelent a bal oldal és mit a jobb. Egy sor német katona állt egyik és másik
oldalán, mi közöttük lépdeltünk. Adélt addigra már átsorolták a jobb oldalra,
kényszermunkára. Engem meg anyuval együtt küldtek bal oldalra *(zihál)*... És
az utolsó német katona a sorban odahajolt, és azt mondta, menjek át a jobb
oldalra. És én nem akartam menni. Bekekapaszkodtam anyuba, belemartam a
testébe, ordítottam, hogy ne vegyenek el tőle. A katona meg húzott magával.
Anyu könyörgött, hogy ne vegye el a legkisebb gyereket *(perceken át zokog)*.
Anyu nem tudta, hogy engem is a krematóriumba vinnének. És ez a német, aki
meg akart menteni, nem tudta, mit csináljon. Addig ütött a puskatussal, amíg
át nem mentem a másik sorba. Megütötte anyut is a puskatussal, anyu a földre
bukott. És én nem láttam őt többé soha. Soha!

*Ez az utolsó Soha!, az utána kiszakadó, percekgig tartó zokogás, a mozdulat, ahogyan
a kezével jelzi, hogy nem bírja folytatni, leírhatatlan, ahogy a kamera másik végén a
részvételtjes tehetetlenség is, az ember felpattanna, odamenne, átölelné, hagyná az
egészet a fenébe, de nem lehet, nem szabad, mert ez a „Soha!”, ez a szűnni nem akaró
zokogás része a tanúságtévesnek, az élethosszig cipelt gyásznak és fájdalomnak, ez
figyelmezteti majd a soron következő generációkat, hogy ne hagyják magukat megve-
zetni, elharapódní a gyűlöletet.*

*Edith és nővére, Adél összekapaszkodtak, túléltek a túlélhetlent, ám amikor ha-
zaértek Tiszakarádra, ugyanolyan értetlenség, ellenségesség vette körül őket, mint az
elhurcolásukat megelőző években. Volt, aki az édesapjuk tartozását akarta behajtani
rajtuk, volt, akit a bűntudat vadhajtása, a kognitív disszonancia tartott távol tőlük,
hamar nyilvánvalóvá vált, hogy az otthon földrajzilag is elveszett. Edith rövid izraeli
kitérőt követően végül Olaszországban talált otthonra. Elpusztított családját férje,
Nelo Risi pótolni ugyan sosem tudta, de mindent elkövetett, hogy Edith úgy érezze,
minden egyes nap velük vannak. Az évtizedek keserves munkájából közösen épített
nyaralójukba annyi szobát rendeztek be, ahány családtagot meggyilkoltak. A tiszaka-
rádi cőreszt, majd az auschwitzi éhezést azonban nem tudta elfelejteni. A mai napig
annyi kenyeret vásárol, amivel az elveszett családja végre jóllakhatna.*

Az interjút készítette, a szövegváltozatot lejegyezte és gondozta:

KIRÁLY KINGA JÚLIA